

Mezquitalaan 120
1064 NS Amsterdam

Telefoon 020 69 90 067
E-mail harriethwv@planet.nl

Girorekening 95.22.133
KvK 301.87.441

HAAKMA WAGENAAR & VAN DEN BRINK

RESTAURATIE GEWELFSCHILDERINGEN

De in 2007 hervatte restauratie van de gewelfschilderingen in de Lebuïnuskerk. De gang van zaken tot en met eind november

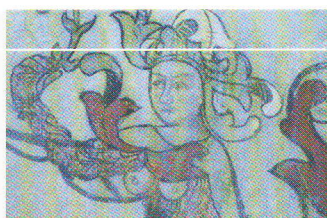
De lange aanloop

In 1991, direct na de beëindiging van de in 1987 begonnen restauratiewerkzaamheden, is er een begroting opgesteld voor de restauratie van de gewelven in de magistraatskapel, het dwarsschip, de drie beuken van het schip inclusief hun grote westelijke traveeën en het onderzoek en herstel van de nog witgesausde wand- en gewelfvlakken in het westportaal. Kans dat er snel geld zou komen voor de uitvoering van deze werkzaamheden was er voorlopig niet. Op verzoek van architect Johans Kreek werd de begroting in 2005 in overleg met hem aangepast en uitgewerkt voor een hernieuwde aanvraag van subsidie. Waar niemand op had durven rekenen gebeurde toch. De subsidie werd verleend, zoals Johan Beernink mij meteen op 21 december 2006 telefonisch liet weten. Er moesten dus snel spijkers met koppen worden geslagen en er moest een geschikt ploegje restaurateurs worden geformeerd. Op 27 december ging de telefoon weer. Kreek. Niet blij, maar terneergeslagen, vanuit een revalidatiecentrum waar hij na een herseninfarct verbleef. Hoe droevig. Gelukkig is hij sindsdien weer vooruitgegaan, naar Deventer verhuisd zodat hij gemakkelijk op de hoogte blijft hoe het inmiddels begonnen werk wordt begeleid door Clary Scheres van zijn bureau en zijn collega architect Willem Smid. Het werk wordt verder gevolgd door Hans Groesgen namens de Rijksdienst, Mariëtte Vrijkotte van de Gemeentelijke afdeling Monumentenzorg en uiteraard door Freek Blees en Johan Beernink als vertegenwoordigers van de opdrachtgever, de Grote-of Lebuïnuskerk.

De steiger in de kerk. Kwartiermaken op een dansvloer

Een bezoek aan ons werk in Alkmaar op 9 februari 2007 had alle betrokkenen overtuigd van de voordelen die een met gelakt plaatmateriaal afgedekte steigervloer biedt voor de uitvoering van het werk en het beperken van de overlast voor de gebruikers van het kerkgebouw. De nu in de Magistraatskapel en het dwarsschip opgebouwde steiger draagt een volkomen vlakke stofdichte vloer die even onder de kapitelen ligt en over de volle lengte en breedte vlak is. Hierop kunnen de onderstukken van de rolsteigers ongehinderd worden verplaatst en onder de scheibogen door worden gereden. Voor het werk moeten de rolsteigers steeds worden aangepast aan de verschillende hoogten van de onderdelen van de ver boven de muralen opklimmende gewelven.

Het kwartiermaken op de steiger kon beginnen op 8 augustus. Edwin van de Brink, Leonieke Polman, Nanon Journée en Aafje Bouwhuis waren present, even later ook Harriët Haakma Wagenaar en ik. Gereedschap en hulpmateriaal werden met een elektrische verhuislift omhooggebracht. De vloer, aanvankelijk nog ontbrekend in het noordtransept, werd in de volgende dagen in de lak gezet om het schoonmaken te vergemakkelijken. Er kwam een aanrecht

tegen de oostelijke afscheiding van de steiger en grote daglichtlampen op statieven werden over de steiger verdeeld en aangesloten op de voedingskasten.

Begin van het werk

Omdat de vloer aan de noordkant van de steiger nog niet was gedicht, begonnen Nanon en Aafje met het gewelf in de Magistraatskapel. De eerste verkenningen leerden de gebreken in het gewelf beter kennen zodat de manier om die gebreken te verhelpen nader kon worden bepaald en de daarbij te gebruiken materialen konden worden gekozen. In september werkte Trees Knapen enige weken mee aan het herstel en begon Dirk Schellaars, terug uit Finland, met het gewelf in het noordertransept. Het daar aanwezige schilderwerk bleek andere mankementen te vertonen dan die in de Magistraatskapel, mankementen die pas vanaf de steiger konden worden vastgesteld. Dat de toestand per gewelfkap kan verschillen bleek opnieuw in het zuidertransept. Daar werd de labiliteit van de pleisterlaag in enkele gewelfkappen pas bij aanraking duidelijk. Clara Schellaars-Cremers stuitte in de viering op iets dergelijks. Rondom een oude reparatie is de pleisterlaag in een gewelfkap van de baksteen losgeraakt, hangt eigenlijk aan die reparatie. Het verhelpen van dit mankement vergt extra kunst en vliegwerk.

De Magistraatskapel

In de decoratie van het stergewelf domineren de wildeman met het Rijksstadswapen en de wildevrouw met het oude rood-wit gedeelde wapen van Deventer. Het lofwerk in de omgevende gewelfkappen ontspruit uit de nabijgelegen sluitsteen of uit een afgesneden takje even buiten gewelfrib en sluitsteen. Oorspronkelijk waren de ribben bij hun samenkomst versierd met manchetten. Uit hun schamele resten kon worden opgemaakt dat hun lengte, gemeten vanaf de onderkant van de sluitsteen, varieerde tussen de 45 en 58 cm. Hun afmetingen waren dus op het oog bepaald. De sluitstenen zullen oorspronkelijk voorzien zijn geweest van houten gewelfschotels. Wat daarvan nog resteerde is tijdens de 19^e-eeuwse restauratie vervangen door de neogothische exemplaren van gietijzer.

Het gewelf vertoont duidelijke sporen van zettingsschade en daardoor afgedwongen reparaties. Zo zijn dunne ijzeren beugelankers bevestigd om de westelijke rib die midden tegen de zuidgevel eindigt en is uit de sluitsteen aan het andere einde van die rib een grote brok verdwenen. Deze beschadiging was door de gietijzeren gewelfschotel aan het oog onttrokken. Vernieuwing van pleisterwerk heeft de andere twee gewelfkappen tegen de zuidgevel van hun beschildering beroofd en de schildering in het grote gewelfveld aan oostzijde verminkt. De aan de zuidgevel rakende ruitvormige gewelfkap draagt het jaartal 1960. Het is in rode verf aangebracht op pleisterwerk dat de met cementspecie opnieuw ingezette stenen bedekt. De met zetting verband houdende sporen zijn niet beperkt tot dergelijke reparaties. Het herstel van scheuren, losgeraakte ribben en beschadigd pleisterwerk zal soms zijn uitgevoerd vanaf een hangsteiger waartoe touwgaten in enkele van de gewelfkappen zijn gemaakt die later weer enigszins slordig zijn dichtgezet. Het pleisterwerk op het gewelf is buiten die gedichte touwgaten en tot ver buiten de schilderingen getekend door kleinere reparaties en verstoord door plaatselijke verkleuring, grijs of vuilgeel. Sommige van deze reparaties stammen uit de tijd dat de schilderingen door witkalk aan het oog waren onttrokken, andere zijn uitgevoerd tijdens de restauratie waarbij de schilderingen zijn blootgelegd. De toen aangebrachte retouches vallen op door hun dikke verf en doordat de zwarte contouren klaarblijkelijk zijn opgevat als de omtreklijnen tot waar de kleur moest worden aangevuld als in een kleurboek.

Het in augustus begonnen werk in de kapel is uitgevoerd door Nanon Journée en Aafje Bouwhuis met medewerking van Trees Knapen (grote westelijke gewelfkap). Het volgende is grotendeels gebaseerd op hun waarnemingen die op de steiger zijn besproken en die zij in bondige notities hebben vastgelegd.

Een oude restauratie

De rode accenten, die grof in de figuren van de wildeman en de wildevrouw en het hun omgevende lofwerk zijn neergezet, behoren kennelijk niet tot de oorspronkelijke schildering maar evenmin tot het restauratiewerk dat na het blootleggen in de 20^e eeuw werd uitgevoerd. Op de dikke rode verf bevinden zich namelijk nog resten van de bedekkende kalklagen. Het enigszins gehavende lofwerk in een van de noordwestelijke gewelfkappen is op niet geheel juiste wijze bijgewerkt. Ook hier droeg de retouche nog resten van de bedekkende lagen witkalk. Deze retouches werden dus vóór het overwitten van de gewelven aangebracht, waarschijnlijk nadat door zetting van deze kort voor 1500 tegen het romaanse transept gebouwde kapel voor het eerst scheuren in het gewelf waren ontstaan. Na het uitvoeren van reparaties werd ook de schildering weer bijgewerkt. Dat zal dus al in de eerste helft van de 16^e eeuw zijn gebeurd.

De mankementen en het uitgevoerde herstel

De oude grove retouches in rood waren zeer goed op de oorspronkelijke schildering gehecht zodat verwijdering onmogelijk was. Wel kon de verflaag plaatselijk iets worden afgezwakt met Wishab-materiaal waardoor het oorspronkelijke vermiljoenrood weer wat in het zicht is gekomen. Vooral de roodgemaakte handen, knieën en voeten schaadden de fijn gedetailleerde wildeman. De figuur kreeg iets van zijn oorspronkelijke karakter door de fijn getekende beharing met retouches te herstellen op plaatsen waar de verflaag bij het vroegere tevoorschijnbrengen was beschadigd. Hetzelfde gebeurde in het nabije lofwerk door de schaduwarceringen waar mogelijk wat bij te werken.

Resten van de bedekkende kalklagen bevonden zich plaatselijk nog op de schildering maar vooral daarbuiten. Zij konden worden verwijderd met het scalpel.

De 20-eeuwse retouches, te herkennen aan hun "kleurboek"-karakter, waren te vinden rondom reparaties van het pleisterwerk maar ook op plaatsen waar het oude oppervlak niet was beschadigd. De oorspronkelijke kleuren werden als accent binnen de getekende vorm aangebracht, niet als invulling van die vorm. Hierdoor gaven zij de schildering niet alleen kleur maar ook een fijne plasticiteit. Het merendeel van de pasteuse overschilderingen kon worden verwijderd met Wishab sponzen waardoor het oorspronkelijke effect van de inkleuring grotendeels hersteld werd.

Loszittende en slordig of in gips uitgevoerde vullingen zijn met een scherpe beitel tot op de steen verwijderd. Om losgeraakte delen pleisterwerk vast te zetten is waar nodig gebruik gemaakt van de klembandmethode en verdunde Plextol 500 acryl-emulsie als lijm. Als de pleister los maar nog tegen de baksteen zat is de hechting hersteld met de dunne snel verhardende kalklijm Ledan TB 1. De opengehakte gaten zijn gevuld met de luchtige cementspecie Jahn M 60 cura. Met het oog op de gewenste druksterkte zijn wijde scheuren en open voegen boven de ribben gevuld met trasspecie van Tübag. Ondiepe zanderige oneffenheden zijn afgedekt met een laagje kalkmelk Ledan TA 1 Leit 03 om ze te kunnen retoucheren.

Op de meeste plaatsen bleek de oorspronkelijke verf nog goed verbonden met de ondergrond. Plaatsen waar dit niet het geval was zijn gefixeerd met een oplossing van de polyvinylacetaat-hars Mowilith 35/73, verdund in een mengsel van isopropanol en een zevende deel water. Voor het bijkleuren van de reparaties in het pleisterwerk en het retoucheren van hinderlijk gesleten partijen in het schilderwerk is verf gemaakt van droge pigmenten die werden gewreven in kleurloze siliconenhars-emulsieverf Funcosil LA.

De al genoemde zwakheden in de zuidelijke top van het gewelf leken een ingrijpende operatie nodig te maken waarbij de enigszins doorhangende ribben opnieuw gesteld zouden worden en de beschadigde sluitsteen zou worden vervangen.

Willem Smid is in overleg met constructeur Wim Prinse en beeldhouwer Gerard Overeem van de Rijksdienst tot een eenvoudiger oplossing gekomen. De ribben zullen worden geborgd met dunne roestvaststalen pennen die in kruislings vanuit het holprofiel naar boven geboorde gaten in het metselwerk van het gewelf worden vastgezet. De doorhangende ribben worden zo aan het gewelf gehangen, een variant van de oude oplossing met beugelankers.

Het wel of niet aanvullen van missende onderdelen in de gewelfdecoratie.

De beschadigingen in het gewelf van de Magistraatskapel zijn veroorzaakt door zetting en de daarop volgende reparaties. Het niet meer aanwezig zijn van lofwerk in enkele gewelfkappen en de grote lacunes in enkele andere kappen zijn er mee verklaard. De kleinere onbeschilderde vullingen die voor de dag zijn gekomen bij het blootleggen van de schilderijen waren aangebracht tijdens herstellingen in de periode dat het hele interieur wit was. Na het blootleggen werd de schildering op de meeste van die kale vullingen aangevuld. De toen incompleet gelaten stukken lofwerk nu voorzien van gereconstrueerde aanvullingen en in stijl ontworpen lofwerk aanbrengen in de twee kale vakken aan zuidzijde zou een gaafheid suggereren die zonder de reconstructie van de manchetten stilistisch misleidend zou zijn. Hoe de manchetten eruit hebben gezien weten wij nu bij benadering, maar hoe de ribben verder afgewerkt waren weten we niet en het is door de 20-eeuwse schoonwerk-restauratie ook niet meer te achterhalen. Hetzelfde geldt voor de verdwenen beschildering van de kapitelen. Een geschilderde afwerking van deze onderdelen op de gok zou niet alleen onverantwoord maar zonder herbepleistering van de wandvlakken ook lachwekkend zijn. Daarom is met het aanvullen van lacunes gestopt waar dat na het tevoorschijn brengen van de schilderijen ook gebeurde.

De documentatie van het werk

Nanon en Aafje hebben alle gewelfkappen meteen gefotografeerd. Op een overzichtstekening van het gewelf hebben zij de gewelfkappen voorzien van een nummering. Deze nummering dient om de tekeningen, die als doortrek van elke gewelfkap met het daarin aanwezige schilderwerk zijn gemaakt, te kunnen localiseren. De waargenomen bijzonderheden en de uitgevoerde behandelingen worden er op aangegeven met een kleurcode ter onderscheiding van de daarbij gebruikte materialen. De verschillende handelingen en stadia van het werk worden ook op foto vastgelegd.

Het denkbeeldig in 1960 in potlood op het gewelf geschreven "Henri Delacadere, hij is niet dood, hij leeft" heeft Aafje kunnen thuisbrengen. Het is de tekst die de held uit **Le chevalier Lagardère** uitspreekt voordat hij zijn vermomming afwerpt in een gezelschap dat hem dood had gewaand. Volksroman van Paul Féval (1817-1887).

Het zuidertransept

De 29 stukken lofwerk in dit stergewelf vertoonden ook de tot de omtreklijnen aangevulde inkleuring van de vorige restauratie. Het pleisterwerk leek vrijwel onverstoord, zonder grote scheuren. Zodra begonnen werd met het verwijderen van de verpoetste retouches werd duidelijk dat de kalkhuid in enige gewelfkappen van het pleisterwerk was losgeraakt. Deze verzwakking is beperkt tot het beschilderde deel van het gewelf zodat de oorzaak gezocht moet worden in de tijdens de eerste restauratie ter versteviging van het schilderwerk opgebrachte kaseïne. Nanon en Aafje verhelpen dit euvel door via kieren Ledan kalkmelk te injecteren die de losgeraakte huid weer op de ondergrond terugtrekt en vastzet. Het tamelijk gesloten karakter van het lofwerk veranderde toen vele nog onder witkalk verborgen takjes met vruchten of grijpslingers werden ontdekt en tevoorschijn gebracht. Het schilderwerk herbergt nog enkele verrassingen. Uit een knop van het lofwerk komt een aapje tevoorschijn. Het heeft een (bedel) bekertje aan een ketting en bekijkt zich in een ronde handspiegel. Hoe vaak zal deze dwaze ondeugd ooit van benedenaf zijn opgemerkt? Er is meer. In een stuk lofwerk staan de letters MA op de middelste kelk en in een andere kelk staat OLAF. Het laatste is een verwijzing naar het altaar van de Bergenvaarders en hun patroon koning Olaf, wiens afbeelding nog steeds te zien is in het noordelijk deel van de kooromgang. De Bergenvaarders zullen hebben meebetaald aan de geschilderde afwerking van het hele gewelf. Het boven de rib geplaatste wapenschildje met drie bergen wijst waarschijnlijk in dezelfde richting. Na consolidatie van de zwakke gedeelten is de behandeling van het schilderwerk voortgezet zoals dat in de Magistraatskapel werd gedaan, met gebruik van dezelfde materialen.

De viering

Met dit gewelfveld is het laatst begonnen. Het lofwerk verschilt in stijl van het lofwerk in de twee transepten. Het is bovendien na het blootleggen met bijzonder lelijke kleuren bijgewerkt. De verwijdering van die retouche voert Clara uit met de droge middelen die in de Magistraatskapel en het zuidertransept zijn toegepast. Zoals al vermeld, is de pleisterlaag rondom een tamelijk slordig uitgevoerde vulling van een touwgat losgeraakt. Het pleisterwerk zal hier met klembanden gestempeld moeten worden voordat de slordige vulling kan worden verwijderd. Hierna kan de losse pleisterlaag volgens de klemband-methode worden vastgezet met Plextol of Ledan en een nieuwe vulling in het gat worden aangebracht. In de noordwestelijke gewelfzwik is het oostelijke afvoerpijpje versierd geweest met een in grijzige verf uitgevoerde decoratieve ring, een motief dat ook aanwezig is in de zwik van het koor ernaast. Of dit motief hersteld zal worden hangt af van de staat waarin het zich bevindt als alle nog bedekkende kalkresten ervan zijn verwijderd.

Het noordertransept.

Het volgende is grotendeels direct ontleend aan een op 8 november opgestelde rapportage van Dirk Schellaars.

Vanaf de steigervloer gezien leek er weinig aan de hand te zijn met de schilderijen in het noordertransept. Zoals overal waren zij door zwartbestofte spinrag vervuild na bij de vorige restauratie te zijn bijgeschilderd. Bij nadere beschouwing vanaf de rolsteiger bleek er meer aan de hand. Een bij de vorige restauratie gebruikt fixatief had de verf doen samentrekken

zodat het oppervlak was veranderd in hol staande schilfers. Pogingen om de schilfers te ontspannen en vlak op de ondergrond te hechten leverden geen resultaat op. Het opbrengen van een fixatief zou onvermijdelijk ook het aan de schilfers gehechte vuil vastzetten. Bovendien zou er zich om de in gekrulde staat gefixeerde schilfers steeds meer vuil gaan verzamelen. Er is daarom onderzocht wat er van de schildering overblijft als de schilfers er voorzichtig van worden afgeborsteld. Het resultaat viel mee. Veel van het verschilferde materiaal bleek te bestaan uit verf waarmee de oorspronkelijke schildering was opgehaald. Er bleef dus meestal geen kleurloze laag over maar het restant van het oorspronkelijke werk. Waar wel een witte laag tevoorschijn kwam bleek deze nog oude verf te bedekken. Het schilderwerk werd destijds dus bijgewerkt terwijl het niet van alle bedekkende witkalk was bevrijd. Na de verwijdering van het vervormde materiaal was het schilderwerk fletser van toon maar er was meer van de oorspronkelijke kleur in het zicht gekomen en die kleur was duidelijk als vormversterkend accent in het lofwerk geplaatst. Waar het lofwerk door verzwakking van de zwarte lijnen erg was vervaagd zijn die lijnen plaatselijk met retouchestreepjes versterkt. Aanvulling in kleur kan vrijwel beperkt vlijven tot het bijkleuren van reparaties in de pleisterlaag. Daarvan zijn de loszittende en de slordig of in gips uitgevoerde exemplaren opnieuw gevuld met Jahn M60 specie of bijgewerkt met een laagje Ledan. Waar de pleisterlaag rondom oude vulingen los was geraakt of onder spanning stond is de hechting hersteld met gebruik making van de klemband-methode.

De documentatie van het werk in het dwarsschip

Vanzelfsprekend worden de waargenomen bijzonderheden en alle uitgevoerde behandelingen vastgelegd zoals dat tijdens het werk in de Magistraatskapel is gebeurd, op foto's, op van alle gewelfkappen gemaakte tekeningen en op de overzichtstekeningen van de drie gewelfvelden.

De overgeleverde staat van de schilderijen

De mankementen in de schilderijen in de Magistraatskapel zijn vrijwel geheel te herleiden tot de naweën van nazetting en daardoor onstane scheuren in het gewelf. In de drie delen van het dwarsschip ligt dat anders. Uit de daar geconstateerde gebreken is op te maken dat tijdens de vorige restauratie de beschikbare middelen om de schilderijen na hun blootlegging te consolideren en bij te werken nogal willekeurig werden gebruikt, waarschijnlijk door verschillende goedwillende maar niet deugdelijk geïnstrueerde hulpkrachten. Wij moeten er daarom op rekenen in de gewelven van het schip nog meer en mogelijk ook andere schadelijke gevolgen van verkeerd materiaalgebruik te zullen tegenkomen.

Willem Haakma Wagenaar, Amsterdam 1 december 2007